Л. Дячук, канд. іст. наук

ЕВОЛЮЦІЯ ШЛЮБНОГО ПРАВА ВІЗАНТІЇ: МЕТОДИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті йдеться про теоретико-методологічні та методичні проблеми історико-правового дослідження еволюції інститутів шлюбно-сімейного права.

The article is devoted to theoretically methodological and methodical problems historically law research of the evolution of the institute of marriage and the institute of family.

Візантійське право – це синтез римського права, християнських цінностей та окремих інститутів грецької правової традиції. Очевидно, мали також місце правові впливи інших етнічних культур, але, як свідчать історико-правові джерела, вони були досить помірними і відобразились переважно у приватних збірках візантійського права ("Сирійсько-римський законник", "Землеробський закон") [10, с. 130]. Разом з тим проблема інокультурних впливів на греко-римську (візантійську) правову традицію в історико-правовій літературі практично недосліджена. Однак на окремі її аспекти, зокрема, протиріччя між "проримськими" та "орієнтальними" юридичними школами, звернула увагу відома дослідниця візантійського права Олена Ліпшиц [15, с.113-114]. Звісно, специфіка відносин між юридичними напрямами візантійської юриспруденція була відображенням аксіологічних впливів "Орієнту" та "Окциденту" Візантійської імперії [9, с.45].

Науковий інтерес до візантійської юриспруденції пов'язаний з багатогранністю та унікальністю історичного досвіду Візантійської цивілізації, що обумовлює необхідністю його пізнання на основі широкої палітри гуманітарних, тобто антропологічно орієнтованих наукових напрямів. У зв'язку з цим, дослідження приватного права Візантії має не тільки специфічно-юридичне, але й широке науково-гуманітарне значення. Результати історико-правових досліджень створюють наукоємні передумови для усвідомлення важливих суспільно-історичних явищ, зокрема таких, як цінності, ідеї та форми суспільної свідомості першої християнської цивілізації, специфіка взаємодії державних та церковного інституцій, особливості регулювання суспільних відно-

си. Натомість усвідомлення специфіки цивілізаційних процесів, виражених у різних напрямах гуманітарних досліджень, створює наукові підстави для визначення смислу формальних та сутнісних елементів візантійської правової культури. Тому, при дослідженні різних аспектів історії візантійського права необхідно залучати широкий спектр методів, методичних прийомів та теоретичних положень відомих напрямів та шкіл класичної й сучасної юриспруденції. Такий методичний підхід дає можливість розглянути процеси правового регулювання суспільно-правових відносин в контексті духовних та матеріальних особливостей і тенденцій Візантійської цивілізації.

Тотожні підходи є доцільними при досліджуванні шлюбно-сімейного права Візантії, ґенеза якого почалася з часів християнізації його римської основи, у добу першого християнського імператора Константина I (306-327 рр.), а еволюція тривала до загибелі останнього візантійського імператора Костянтина XI Палеолога (1449-1453 рр.). Для визначення тенденцій та якісних змін у процесі еволюції шлюбно-сімейного права необхідно залучити традиційний для історичних напрямів науки *метод періодизації*. Критеріями періодизації історії права, на наш погляд, являються: 1) якісні зміни правових принципів, юридичних інститутів та інститутів права, поява нових форм та ціннісно-споріднених джерел (пам'ятників) права, особливі риси системи права держави та правової систем країни; 2) правові зміни доктринального характеру та доктрини права, формування нової або якісні доповнення існуючої ціннісно-правової парадигми; 3) особливості світогляду, ціннісних орієнтацій, суспільної правосвідомості та ментально-психологічних стереотипів та правових звичаїв. Яскравим прикладом ціннісно-правових змін стала правова реформа імператора Костянтина I Великого, яка, перш за все, суттєво змінила юридичний механізм врегулювання шлюбних відносин, започаткувавши новий етап історії права на християнській основі, названий дослідниками antejustiniani.

Помітний відхід від правових реформ імператора Константина I та його наступників, перш за все, у сфері врегулювання шлюбних правовідносин, свідчив, що шлюбне право доби Юстиніана (527-565) зазнало деяких регресивних тенденцій в сенсі динаміки та якості християнських змін, частково відтворивши тенденції юридичної науки та законодавчої практики. Натомість правовий інститут сім'ї у законодавстві Юстиніана зазнав більш суттєвих християнських змін, зокрема, щодо правового становища дружини та дітей у традиційній римській familia [27, с.183, 224, 248 252; 19, с.437-439, 445-446]. Причини суперечливих тенденцій у шлюбно-сімейному праві "юстиніанівського етапу" ранньовізантійського права (IV – VII ст.) закорінені в постантичній ментальності, в протистоянні елліністичної та християнської ціннісних парадигм, в формальному сприйнятті жителями елліністичних міст християнських цінностей, догматів та обрядів [3]. Саме це поєднання римської та грецької правових традицій визначило правовий зміст складових частин кодифікації Юстиніана. Отже, виявивши суперечливі тенденції та якісні зміни в еволюції шлюбно-сімейного права на етапі реформ Юстиніана, ми помічаємо як значні відмінності, так і певну спорідненість (античні риси та формування християнської основи права) його з попереднім етапом. Це підтверджує позицію дослідників, які, визначивши два етапи (antejustiniani та justiniani), поєднали їх в межах спільного періоду *ранньовізантійського права* [15]. Такий методичний підхід та метод періодизації дали теоретичні підстави для визначення наступних періодів та етапів історії візантійського права: *середньовізантійське право* (1) "доби іконоборців" (VIII ст.) та 2) "Македонської династії" та їх наступників (друга пол. IX – XII ст.)) та *пізньовізантійське право*: 1) етап розпаду імперії й існування окремих осколків візантійської цивілізації (1204-1261 рр.) та 2) "гуманістичний етап", що починається з відновленням Візантії і триває до її падіння (1261-1453 рр.). Обидва етапи мали правову спорідненість та певні історично-правові відмінності. Так, на останньому етапі з'явилися нові правові явища, зокрема, в сфері політики права, правових форм (спільні церковно-державні нормативно-правові законодавчі акти), які відобразились в еволюції правової доктрини та принципах систематизації законодавства.

Актуальність дослідження шлюбно-сімейного права Візантії зумовлена наступними обставинами: 1) необхідністю теоретичного осмислення та аналітичних досліджень принципів, методів та практики правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у Візантії – основного центру світової культури (IV – XII ст.), яка на думку дослідників стала важливим інтелектуально-культурним джерелом європейського Відродження. Йдеться про увесь тисячолітній досвід "Ромейської імперії" та період плідної діяльності грецьких світських інтелектуалів-гуманістів та митців (XII-XV ст.) в європейських країнах і перш за все в Італії [25, с.100-124]; 2) науковий інтерес викликає поєднання юридичних формул римської та грецької правових традицій на основі християнської ціннісної парадигми та під впливом правової доктрини християнської Церкви; дослідження візантійського права, як підкреслювалось в науковій літературі, сприяє більш глибокому розумінню феноменів римського права, що стало юридичною основою сучасних правових систем; 3) науково-практичне значення аналітичних розробок з візантійського шлюбно-сімейного права зумовлено його рецепцією в країнах Південно-Східної та Східної Європи, зокрема, в Русі-Україні; 4) дослідження візантійського права, осмислення регулятивних механізмів шлюбно-сімейного відносин об'єктивно сприяє фундаментальному осмисленню еволюції візантійської цивілізації та тенденцій світової історії; 5) необхідно пам'ятати, що дослідження історії шлюбно-сімейних відносин у Візантії дає цінний, з точки зору сучасної юриспруденції, науковий матеріал про дієвість форм, джерел та системи візантійського права, про особливості механізму правового регулювання, про визначення християнськими цінностями особливостей шлюбно-сімейного права та правової культури Візантії; 6) історія візантійського права зберегла унікальний досвід поєднання двох взаємозалежних правових систем: правової системи приватного і публічного права та правової системи канонічного права.

Актуальність дослідження історико-правових джерел візантійського права полягає також у реконструкції текстів римських класичних юристів, джерел постклассичного (antejustiniane) та юстиніанівського періодів як в інтерпретаційному, так і в технічному сенсі, тобто в зв'язку з матеріальними прогалинами. Звичайно, основним джерелом у реконструкції пам'ятників римського права є Василіки – звід доби Македонської династії – монументальний (60 книг) грекомовний аналог латинського Corpus juris civilis.

Наукова значимість дослідження візантійського шлюбно-сімейного права полягає, зокрема, у створенні сцієнтичних (наукових) підстав для аналітично-теоретичних досліджень з даної та тотожної проблематики, а також для інтелектуального осмислення та полідисциплінарного дослідження візантійського юридичного досвіду систематизації візантійського законодавства.

Окрім того, досвід систематизації візантійського права, що регулювало шлюбні відносини, є актуальним для різних галузей юридичної науки.

Отже, об'єктом наукових досліджень є правові принципи, норми та інститути приватного права Візантії (впорядковані у відповідній правовій системі), що регулюють шлюбно-сімейні правові відносин.

Натомість предметом історико-правового дослідження, за визначенням, являється еволюція правових інститутів шлюбно-сімейного права в контексті християнської ціннісно-правової парадигми.

Остаточне визначення християнства як ціннісної основи візантійського права є можливим, на наш погляд, з того часу, коли основною формою суспільної свідомості населення "Ромейської імперії" стала християнська релігія, яка відповідним чином корелювалася з візантійською правовою доктриною. Розвинувши думку, яку висловив в своїй праці "Історія греко-римського права" німецькй вчений-юрист, фундатор науки візантійського права К. Цехаріе фон Лінгенталь [30, s.157], зауважимо, що про християнський шлюб у візантійському цивільному праві можна говорити починаючи з відомого збірника права доби іконоборців (VIII ст.), який був названий законодавцем (імператор Лев III) Ecloga [29] (збірка, вибірка, "ізборник" (старосл.)).

Основними критеріями еволюції інститутів права, тобто юридичних якісних змін, яких вони набули в межах кожного з періодів (закінчених циклів) тисячолітньої історії візантійського права, є поява в текстах правових джерел нових юридичних понять, або традиційних, які набрали якісно іншого правового смислу, часто не змінюючи своєї синтаксично-лексичної форми. Тому цілком доцільною є заувага методологічного характер, що визначення та розкриття змісту понять є важливою фазою пізнання права [7, с.10]. Для прикладу візьмемо емблематичне поняття, що визначає суть відповідного правового інституту, тобто нормативне визначення шлюбу (D. 23.2.1), яке здійснив римський юрист кінця класичного періоду Herenius Modestinus у 1-й книзі десятитомного видання "Правил" [9, с.17, 78-79].

Аналіз основних юридичних понять, як і даного визначення, доцільно здійснити за схемою їх доктринальне тлумачення.: ***філологічне (лексичне та синтаксичне) тлумачення***, при використанні методів перекладу сентенції Модестіна в Дігестах Юстиніана з латинської, грецької та старослов'янської мов, що збереглась в багатьох збірках приватного та канонічного права (Прохірон, Василіки, Шестикнижжя Арменопуло, Номоканон патріарха Псевдо-Фотія, Синтагма Матвія Властапя, Кормчі книги та перекладені на старослов'янську мову пам'ятники візантійського права); ***логічне (догматично-юридичне) або систематичне тлумачення,*** тобто зв'язок даної сентенції з дотичними до неї нормами та місце в системі права; ***історичне тлумачення*** полягає у з'ясуванні причин її встановлення та визначенні зв'язків з попереднім станом законодавства і права, а також її відповідність змінам суспільного життя, що відбулися під час появи або нової актуалізації даної норми. Необхідність історичного тлумачення зумовлена тим, що часто концепція нового закону повністю визначається принципами попереднього [11, с.66].

Важливою частиною дослідження інституту шлюбу є підінститут умов та заборон при вступі у шлюб. Однією з головних передумов укладення шлюбу, що тісно пов'язана з правосуб'єктністю, є наявність волевиявлення суб'єктів шлюбу визначених законом (D. 23.1.3 = Bas. 28.1. 2). Досліджуючи еволюцію відповідного інституту необхідно пам'ятати, що в законодавчій практиці римської та візантійської правових традицій існувала відповідна метода появи правової норми, що поступово доповнювалась незначними нюансами, які в нових історичних умовах змінювали юридичний зміст відповідної норми. Рефреном через усю історію шлюбного права Візантії проходить процес зростання різних родових та видових заборон при вступі у шлюб, що набирає замість звичайної цивільної угоди змісту таїнства. Характер новизни у ранньовізантійському праві має зростання юридичної сили звичаю заручин, що поступово набрав юридичної сили і був легалізований як інститут шлюбно-сімейного права. В Еклозі іконоборців (Ecloga, I) інститут заручин цілком відповідав християнській правовій доктрині, оскільки законодавець передбачив юридичну відповідальність за його порушення майже тотожну інституту шлюбу. Встановлення онтологічної та аксіологічної казуальності потребує форма укладення шлюбу та її еволюція, співвідношення світської форми та церковного обряду, перетворення шлюбу з цивільної угоди в християнське таїнство.

Суттєвих змін порівняно з римською правовою традицією зазнав інститут сім'ї шлюбно-сімейного права Візантії, котрий необхідно розглянути в контексті порівняльного аналізу римської та візантійської правових традицій, а надалі проаналізувати тенденції еволюції його складових части: змін в правовому статусі домовладики та зростання правоздатності дружини та дітей, майнові та немайнові правовідносини подружжя, батьків та дітей; проблема усиновлення та емансипації останніх. Необхідно також мати на увазі, що форма волевиявлення та майнові інтереси суттєво впливали на форми та види шлюбу, значною мірою визначаючи шлюбні права його суб'єктів, а їх матеріальне забезпечення (відповідно до шлюбної угоди) було юридичною гарантією стабільності шлюбу та непорушності відповідних прав у випадку припинення шлюбу через об'єктивні чи суб'єктивні причини.

Окремим напрямом дослідження є нестандартні явища та правові аномалії. Деякі з них, як *конкубінат*, в римському праві були нормою відповідних позашлюбних відносин, а у візантійському стали правовою аномалією. Необхідно встановити особливості механізмів правового регулювання стану незаконнонароджених дітей, осіб, які є об'єктами норм, передбачених інститутом опіки та піклування. Необхідно встановити в контексті даних інститутів юридичний статус Церкви. Усі визначені проблеми та короткі зауваги повинні стати предметами спеціальних досліджень, які необхідно дослідити та систематизувати на монографічному рівні.

Попри великий інтерес до правової візантистики після падіння Візантійської імперії і до сьогодення, кількість наукових праць, присвячених шлюбно-сімейним відносинам, не відповідає значимості даної проблематики у візантійській юриспруденції та її місцю в суспільних відносинах Візантії. Серед світських вчених, що досліджували правові аспекти шлюбно-сімейного права, слід відзначити наступних: Горчаков М. І. детально проаналізував заборони на шлюб через кровну спорідненість [4]; Соколов І.І. досліджував нормативно-правові акти Візантії по всиновленню [22], а також підстави і регулювання розлучень [21]; Гуляєв Н. проаналізував інститут передшлюбного дару у римському та візантійському праві [6]; Фелікс Шенвіц досліджував юридичні основи права домовладики у римському та візантійському, як свідчить назва його праці [27], праві; Микола Неволін, декан юридичного факультету Університету Св. Володимира, видатний знавець вітчизняного та іноземного права, досліджував різні аспекти шлюбно-сімейних правових відносин, зокрема, історичну ретроспективу видів спорідненості при вступі у шлюб за

правом Візантії [16, с.176-179, 180-188, 189-191]; наукові оцінки інституту заручин здійснив відомий дослідник церковної проблематики Візантії Олександо Лєбедєв [14, с.85]. Правові аспекти заборон третього шлюбу та відповідні правові акти проаналізував дослідник рецепції візантійського, зокрема, шлюбно-сімейного права Олександр Павлов [17, с. 503-504]. Цій же проблематиці присвячений твір дослідника церковного права Громогласова І.М. [5]. Про втілення в здійсненні таїнства шлюбу обряду вінчання писав у своїй статті Н.В. Покровський [20]. Про церковну юрисдикцію шлюбу йдеться в історико-правовому дослідженні Н. А. Заозерського [12]. Теоретичні та практичні аспекти цивільного шлюбу досліджував відомий російський кантоніст та історик Церкви Н.С. Суворов [23]. Правове становище жінки, зокрема, у зв'язку з вступом у шлюб аналізується в дослідженні Красіна [13]. Про церковну юрисдикцію у Візантії та правопорушення в сфері шлюбних відносин йдеться в праці "Объем дисциплинарного суда юрисдикции в древней церкви" уже згаданого православного каноніста Н.С. Суворова.

За відображенням проблематики цивільного візантійського шлюбу дане коло спорідненої літератури, опублікованої в другій половині XIX століття, можна поділити на три групи. Частина названих досліджень присвячена правовим аспектам світського шлюбу у Візантії. В інших розглядається взаємовплив державного та канонічного законодавства, об'єктом якого являються інститути та норми шлюбного права. Насамкінець, низка праць дотична до змісту названої проблематики, оскільки зосереджується на канонічній концепції чи окремих аспектах церковного шлюбу.

Окрім спеціальних досліджень шлюбного права Візантії є низка праць, в яких ця проблематика відображена в окремих розділах видань. Їх цінність полягає в розгляді шлюбно-сімейного права у системі з іншими правовими явищами. Досить вдалою та інформаційно насиченою, в цьому сенсі, є книга Михайла Бенеманського, присвячена відомому пам'ятнику візантійського права Прохірону [1, с.275-324]. В короткому історико-правовому екскурсі (описі) "Шлюбне право" системно відображені основні інститути шлюбного права Візантії, що знаходились під впливом відповідних канонічно-правових принципів. Регулювання сімейних відносин не розглядалось автором, оскільки вони зазнавши ціннісних впливів християнства, залишились, на відміну від інститутів шлюбу, поза значними запозиченнями норм канонічного права, адаптувавши окремі принципи візантійської каноністики.

Важливе значення для досліджень шлюбно-сімейних правових інститутів ранньовізантійського (античного) періоду права Візантії мають підручники дореволюційних авторів з римського права. Їх цінність полягає в широкому історико-правовому енциклопедизмі та глибокому аналітичному характері юридичних текстів. Йдеться про багаторазові видання курсів історії римського права Покровського Й.А [18], Боголєпова Н.П. [2], Хвостова В.М. [26] та ін. Для вирішення поставлених завдань інтерес викликають розділи названих видань, що охоплювали періоди посткласичного та юстиніанівського права, оскільки вони співпадають з ранньовізантійським періодом візантійської правової традиції. В цьому сенсі теоретико-методологічне значення має низка курсів з догми римського права. Йдеться про праці Барона, Перетерського, Новицького, Дождєва, Підопригори, Харитонова, Чезаре Санфіліппо (Італія) та ін.

Практично в усіх теоретичних та історико-правових дослідженнях постає питання про науковий статус поняття "джерело права", яке має широке розмаїття юридичних визначень. Кожен дослідник в будь-якому разі вибирає, опираючись на існуючі концепції праворозуміння, той чи інший варіант стосовно розуміння даного поняття. Певні консенсуальні тенденції помітні в працях М. Н. Марченко, який виражаючи цей гносеологічний компроміс зауважує, що *форма права може бути визначена як спосіб (засіб) внутрішньої організації зовнішнього вираження права.* Натомість відомий теоретик права Ф. В. Тарановський вважав, що в літературі часто змішують джерела права і джерела пізнання права. Розглядаючи проблеми "зовнішньої історії права" вчений підкреслив, що її побудова повинна бути чітко розділена на дві самостійні частини: 1) вчення про джерела права; 2) вчення про пам'ятники права [24, с.1-2]. Джерела права він розглядає фактично як сучасні дослідники розуміють форми права. Натомість Г.Ф. Шершеневич поділяв джерела права на чотири види: а) джерела права як сили, що творять право (воля Бога, воля народу, правосвідомість, ідея справедливості, держава); б) джерела права як матеріал, покладені в основу того чи іншого законодавства (римське право як джерело німецького цивільного кодексу, Литовський статут – уложення Олексія Михайловича); в) джерела права як історичні пам'ятники, що колись мали значення чинного права. Наприклад, коли сучасні дослідники говорять про роботу по джерелах права, зокрема, по роботі з Corpus juris civilis, Руською Правдою і т. ін.; г) джерела права як засіб пізнання діючого права. Наприклад, коли говорять, що право можна пізнати із закону [28, с.5]. М.Н. Марченко, погоджуючись з російським класиком, підкреслює, що слід мати також на увазі джерела у філософському (філософське джерело) та формально-юридичному плані.

Із праць згаданих та інших дослідників, піддавши їх незначній редакції, можна виділити наступні види джерел права:

а) матеріальні джерела права, коли різні фактори (економічні, політичні, політичні, духовні, ментальні та ін.) сконцентрувались у волі тих сил, суб'єктів суспільного життя, що здатні і мають повноваження (за традицією, за волевиявленням народу) породжувати право (народ через "мудрих мужів", імператор (якому за вченням римських класиків та філософів нового часу народ довічно делегував свої законодавчі права), народні збори (Греція), парламент (Англія з XIII ст. та інші європейські держави кінця XVIII і XIX ст.). У Візантії – інститут імператорської влади, влади Церкви та традиції права різних етнічних груп, джерела яких визнавалися імператорською владою.

б) формально-юридичні джерела або форми права. За римською традицією це – consuetudo (правовий звичай), закон, плебісцити, судовий прецедент, преторський едикт, праці знавців права, що наділялись правотворчими повноваженнями принцепсом, постанови сенату та конституції принцепсів (імператорів). Оскільки увесь народ здійснював свою місію – волю богів, а в християн Божу, то в системі форм права Риму Lex (закон) займав особливе місце. Навіть імператорське законодавства називалось не Lex, а leges, тобто похідне від волі народу. Тоді як у Візантії основною формою права стали імператорські конституції. Разом з тим, як у сфері державної політики, так і в сфері права сформувався суспільно політичний дуалізм, "симфонія" Церкви та держави, світської влади імператора та духовної влади патріарха.

в) джерела правоутворення однієї епохи (періоду, етапу) для іншої, тобто юридичні матеріали, покладені в основу формування законодавства та нормотворчості (неофіційні публікації) наступних періодів. Символічним

у цьому сенсі є вислів римського історика Тіта Лівія про Закони XII таблиць як про джерело усього римського права. Юридичними джерелами правоутворення у ранній Візантії юстиніанівської доби стали переважно правові феномени передкласичної та класичної доби: преторське право та jus civile в інтерпретації юристів класичного періоду, що мали право responsa, правові доктрини римських класиків. Для середньовізантійського права (VIII – XII) це Corpus juris civilis, для пізньовізантійського права (XIII) – Синтагма Матвія Властаря та Шестикнижжя Арменопуло. Втім об'єктом законотворчості були й сучасні для законодавця нормативно-правові акти та чинні правові доктрини.

г) саме такі джерела складають наступну визначену нами групу, ознакою якої є наступне: чинне право і джерело правоутворення належать до одного історичного періоду. Наприклад Епанагога була джерелом Прохірону, який у свою чергу вплинув на приватну нормотворчість, в результаті якої з'явились численні приватні переробки Прохірону, які використовувались у судовій практиці.

д) *джерела дослідження (пізнання) права* – у нашому випадку це юридичні та неюридичні джерела, що з'явились впродовж історії Візантії. До **першої групи** належать: а) правова доктрина, ознаки якої знаходимо в преамбулах до тієї чи іншої збірки, кодексу чи зводу законодавства (Дігести, Еклога, Василіки, частково Прохірон), а іноді у перших титулах юридичних збірників (Дігести, Інституції, Епанагога); б) нормативно-правові акти, систематизовані в юридичних збірниках від Кодексу Феодосія (458 р.) до Василік (поч. X ст.), а також в приватні юридичні зводи: від кодексів Григорія та Гермогена (поч. IV ст.) до Шестикнижжя Арменопуло (1345 р.); б) приватні компіляції та переробки (переважно Еклоги, Прохірону та Епанагоги). До другої групи джерел відносяться відповідні пам'ятники неюридичного змісту, що дотичні, зокрема, до таких явищ як правосвідомість, правові погляди, християнська релігія як основна форма суспільної свідомості, а також низка матеріальних артефактів, що сприяють пізнанню публічного та приватного права. Усі юридичні та неюридичні групи джерел пізнання права є складовими елементами **правової культури** яка, таким чином, є більш об'ємним поняттям, ніж правова система.

Дослідження візантійського права неможливе без залучення правових джерел християнської Церкви, які стали унікальним явищем світової історії та правової культури. Отримавши на Вселенських соборах статус джерел канонічного права, вони зберегли свій позачасовий (трансцендентний) характер та юридичну силу до новітніх часів. Першоджерелами канонічного права стали Апостольські правила, Правила Вселенських та Помісних соборів, Правила святих отців Церкви, правові принципи яких походять з максим Божого Одкровення. Канонічні приписи, після ціннісно-правових явищ Святого письма, стали першоджерелами християнської правової доктрини, а також шлюбно-сімейного права Візантії, правові принципи якого набрали сакрального смислу та трансцендентного значення.

1. Бенеманский М. Прохирон. – Вып.I. – Сергеев Посад, 1906. 2. Боголепов Н.П. Ученик истории римского права. – М., 1900. 3. Браун П. Тіло і суспільство: чоловіки, жінки та сексуальне зречення в ранньому християнстві. – К., 2000. 4. Горчаков М.И. О тайне супружества. – СПб, 1910. 5. Громогласов И.М. О вторых и третьих браках в православной церкви // Богословский Вестник. – 1902. Ноябрь. 6. Гуляев Н. Предбрачный дар в Римском праве в памятниках Византийского законодательства. – Дерпт, 1891. 7. Дзейко Ж.О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження – К., 2007. 8. Дигесты Юстиныана / Пер. с лат.; Отв.ред. Л.Л. Кофанов. Введение. – М., 2002. 9. Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского. Том I. – М., 2002. 10. Дячук Л. Поняття шлюбу у візантійській правовій культурі // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 29. – К., 2009. 11. Жоль К.К. Методы научного познания и логика. – К., 2001. 12. Заозерский Н.А. На чем основывается церковная брачная юрисдикция. – Б.М., 1902, март. 13. І.Красин. Положение нині в древнейшем Риме // Православный Собеседник. – 1877, Ч.III. 14.Лебедев А.П. Очерки внутренней истории Византийской Восточной церкви в IX-X в. – М., 1878. 15. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV – VIII вв. – Л., 1976. 16 Неволин. Полное собрание сочинений. Т.III. – К., 1880. 17. Павлов А. Синодальное постановление Константинопольського патріарха Харитона (1177-1178) о третьем браке, редактируемое Федором Вальсмонои. // Византийский Временник. – Т.IV, отд. I. 18. Покровский И.А. История римского права. – Петроград, 1918. 19. Покровский И. История римского права. – Мн., Харьков. – 2002. 20. Покровский Н.В. Брачные венцы и царские короны // Христианское чтение. – 1882. – Ч. IV. 21. Соколов И.И. О поводах к разводу в Византии IX-XV вв. – СПб, 2005. 22. Соколов И.И. Усыновление и его отношение к браку в Византии и на современном греческом Востоке. Историческо-правовой очерк. – Спб.,1910. 23. Суворов Н.С. О гражданском браке. – Ярославль, 1887. 24. Тарановский Ф.В. История русского права. – М., 2001. 25. Хартман Г.М. Значение греческой культуры для развития итальянского гуманизма // Византийский временник. – Т. XV. – М., 1959. 26. Хвостов В.М. История римского права. – Пятое издание, исправленное и дополненное. – М.,1910. 27. Шенвиц Ф. Власть римського домовладыки. – Варшава, 1914. 28. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: учебное пособие. Т. 2. Вып. 2,3,4. – М., 1995. 29. Шулин Фр. Учебник истории римського права. Пер. с нем. И.И. Щукина. Под ред. Хвостова В.М. – М., 1893. 30. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века (перевод Е.Э. Липшиц). – М., 1965. 31. Zachariae von Lingenthal K.E. Geschichte des griechlich-romischen Rechts. – Aalen, 1955.

Надійшла до редколегії 17.02.10